

מדריד ואוסלו – שנים של תקווה

מבעד למסך הנוסטלגיה והפולמוס האופף אותן, מצטיירות ארבע השנים שבין יוני 1992 למאי 1996 כפרק חשוב במיוחד בהתפתחות הסכסוך הישראלי-ערבי. סביבה אזורית ובין-לאומית מסבירת פנים, המסגרת החדשה של מדריד, מנהיגות ותמיכה אמריקניות ומעל לכול – נחישותם של שני ראשי ממשלה ישראלים להתקדם לשלום ותגובתם החיובית של כמה שותפים ערבים. כל אלה הניבו את המהלך השאפתני והממושך ביותר עד כה ליישוב הסכסוך הישראלי-ערבי.¹

בתקופה זו נפרצו כמה דרכים חשובות, ששינו את קווי המתאר של יחסי ישראל-ערב; אך הולידו תגובות שליליות, והבהירו את מגבלות המאמצים להגיע לתפיסה של שלום שתהיה מקובלת על ערבים וישראלים כאחד. במונח "תהליך השלום" נעשה לעיתים שימוש חופשי מדי, אך בשנים ההן נודעה לו משמעות מוחשית ביותר: ארבעה מסלולים רשמיים של שיחות דו-צדדיות, בצד שיחות חשאיות לא רשמיות, חמש קבוצות עבודה רב-צדדיות, מאמץ בין-לאומי מרוכז, שמטרתו להעניק סיוע כספי וכלכלי לעושי השלום הערבים ושתי ועידות כלכליות אזוריות בקזבלנקה ובעמאן.

מאמצים אלה הובילו להסכם אוסלו בין ישראל לאש"ף, לחוזה שלום בין ישראל לירדן, ליחסים דיפלומטיים למחצה בין ישראל ובין ארבע מדינות ערביות נוספות, למידה ניכרת של

נורמליזציה ישראלית-ערבית פחות רשמית ולתחושה רווחת כי הסכסוך הישראלי-ערבי נמצא סוף-סוף על דרך הפיוס והפתרון. אולם התגובה השלילית להתפתחויות אלה הייתה חשובה לא פחות.²

מתנגדים פלסטינים לתהליך השלום, חלקם בעידודה של איראן ובתמיכתה, פתחו במתקפת טרור שנועדה לקעקע אותו. מתנגדים ישראלים למדיניות השלום של הממשלה עמדו מאחורי טבח של מתפללים מוסלמים במערת המכפלה בחברון בפברואר 1994, ומאחורי רצח ראש הממשלה יצחק רבין בנובמבר 1995. סכסוך אלים בין ישראל לחזבאללה לאורך הגבול הלבנוני המשיך להסב אבדות רבות לשני הצדדים, והגיע לשיא בירי טילי קטיושה על צפון ישראל ובשני מבצעים צבאיים ישראלים רחבי היקף בלבנון. לסכסוך לבנוני זה היו גם סיבות מקומיות, אך יש לראותו בהקשר הרחב של המאמצים האיראניים לערער את תהליך השלום, ושל אי-היכולת להגיע להסכם בין ישראל ובין סוריה. חלקים נרחבים בציבור בעולם הערבי לא ראו בעין יפה את תהליך השלום, והוא ספג ביקורת חריפה מחוגי המשכילים הערבים שדחו אותו בזעם.

בישראל שקדה עליו ממשלה שנשענה על רוב זעום, מול התנגדות הולכת וגוברת להסכם שנחתם עם אש"ף ולזה המתוכנן עם סוריה. תהליכים אלה הגיעו לשיא עם רצח רבין והיבחרו של בנימין נתניהו לראשות הממשלה. נתניהו הבטיח לכבד את ההסכמים שחתמו קודמיו, אך בה בעת תכנן להעביר את תהליך השלום אל מגרש שונה לחלוטין. להתקדמות שחלה בשנים 1992-1996 הייתה תוצאה נוספת ולא צפויה. ישראל והערבים היו מודעים זה 15 שנים ליתרונותיו ולמגבלותיו של השלום הנפרד בין מצרים לישראל, אך החזון של שלום ישראלי-ערבי

כולל נותר רחוק ומופשט. תהליך השלום של 1992-1996 קירב רעיון זה והפך אותו למוחשי יותר, אך הראה לשני הצדדים עד כמה מצומצם מושג השלום העשוי להתקבל על דעת אזרחיהם והמערכות הפוליטיות שלהם.

מוזר אולי להיווכח כי את התקופה תוחמות שתי מערכות בחירות בישראל. בתבנית שקבעה את הגאות והשפל של תהליך השלום, ניצחנו של רבין בבחירות ב־1992 היה תחילת פרק חדש, וניצחנו של בנימין נתניהו ב־1996 הביא לסיומו. תהליך השלום של 1992-1996 התפתח בארבעה שלבים עיקריים: מבחירות יוני 1992 בישראל ועד חתימת הסכמי אוסלו בספטמבר 1993; מהסכמי אוסלו ועד לחתימת חוזה השלום בין ישראל לירדן באוקטובר 1994; מחתימת החוזה ועד רצח רבין בנובמבר 1995; ומהרצח ועד לבחירות מאי 1996.

הדרך לאוסלו

הכול ראו בניצחנו של יצחק רבין בבחירות יוני 1992 צעד ראשון בדרך לחידוש תהליך השלום, ורבין הצהיר במפורש כי יוכל להגיע להסכם על שלטון־עצמי פלסטיני תוך תשעה חודשים. אך לא רבין ולא שותפו לעתיד לבוא יאסר ערפאת, ראו עצמם חותמים על הסכם כגון הסכמי אוסלו בטקס חגיגי בושינגטון כעבור 14 חודשים. עם זאת, כל אחד מהם בסגנונו האופייני לו ועל רקע סביבה שונה, הצליח לסגל את עצמו לתמורות ולקבל החלטות חדשות. רבין נכנס למשרד ראש הממשלה בירושלים ביולי 1992 כמנהיג פוליטי בשל, מנוסה וסמכותי, 15 שנים לאחר שהתפטר מאותו התפקיד. הוא מחק בהצלחה את זיכרונות הפרשה ההיא,³ ועמה את תקופת כהונתו הסוערת הראשונה.

עכשיו הקרין דימוי של מנהיג החלטי ובוטח, הסמכות הישראלית העליונה בנושאי ביטחון לאומי, אדם ישיר ואמין, מנהיג פוליטי שש להנהיג אך מקרין הסתייגות מפוליטיקה.⁴ פעמיים ניצח רבין ב־1992. בפברואר, לאחר שכשל בניסיונות קודמים, הביס את שמעון פרס בבחירות המקדימות במפלגת העבודה והיה למנהיג התנועה ולמועמדה לראשות הממשלה. סוף־סוף הצליח לשכנע לא רק את קהל בוחריו המפלגה, אלא גם חלק ממנגנונה, כי רק הוא יוכל להביס את שמיר ואת הליכוד ולהחזיר את מפלגת העבודה לשלטון.

ההסכמה הכללית בפוליטיקה הישראלית הייתה כי הבוחרים נעו ימינה, וכי פרס "יוני" מדי לטעמם. התחושה הייתה כי רק רבין, המזוהה עם ביטחון לאומי ועם מדיניות המכוונת יותר למרכז, יוכל למשוך קולות נודדים שבמרכז הקשת הפוליטית, שהיו לשון המאזניים במאזן הכוחות הפוליטי הישראלי. מערכת הבחירות של מפלגת העבודה התבססה על ההנחה, כי אף שמספר גדול של בוחרים יסכימו אולי שלא לשים בקלפי את פתק הליכוד, הם לא יהיו מוכנים לשים את פתק העבודה. כיוון שכך, התמקדה מערכת הבחירות במועמד, ולא במפלגה.

רבין חזר והדגיש שני נושאים עיקריים: חוסר יכולתו של שמיר לקדם את תהליך מזרז וטיפולו הכושל במערכת היחסים עם ארצות־הברית, שהתבטא במתח שבין ממשלתו ובין ממשל בוש. רבין הבטיח כי אם ייבחר יחדש את תהליך השלום, וטען שאפשר להגיע להסכם שיעניק לפלסטינים תבנית כלשהי של אוטונומיה בתוך תשעה חודשים (הסכם עם סוריה לא נראה מציאותי בעיני רבין בעת ההיא, ולא היה נושא חשוב בבחירות). רבין ניצח, אך ברוב זעום. ניתוח נתוני ההצבעה ביוני 1992 הראה כי הבוחרים הישראלים התחלקו כמעט חלק כחלק

בין ימין לשמאל, עם יתרון של כמה אלפי קולות לגוש הימין, שקיבל, בסופו של דבר, ייצוג קטן מעט יותר בכנסת. רבין הקים קואליציה עם מרצ מהשמאל וש"ס, בתקווה כי תמיכתו של הרב עובדיה יוסף, מנהיגה הרוחני של ש"ס, ברעיון השלום תקנה לממשלתו ולמדיניותה בסיס יציב.

ביטוי המפתח בסדר יומה של הממשלה החדשה היה "שינוי סדר העדיפויות הלאומי". רבין, שלא האמין כי יהיה ניתן להשיג הסכם שלום ישראלי-ערבי כולל בעתיד הקרוב, היה מוכן להציע ויתורים כדי להגיע להסדר עם הערבים, אך לא לחזור לגבולות 1967. הוא גם לא האמין במשא ומתן עם ארבע בעלות ריבה הערביות של ישראל בעת ובעונה אחת, כי אז הגורם הקיצוני ביותר יכתוב את העמדה הערבית, בעוד ישראל תיאלץ לוותר בכמה חזיתות בו בזמן. רבין העדיף גישה של שלבים, שבמהלכה יהיה אפשר לשפר את מצבה של ישראל מבית יחד עם מעמדה האזורי והבין-לאומי.

כמה שנים קודם, כשהיה שר ביטחון, ניהל רבין את המערכה הישראלית נגד האנתפאדה בתקיפות ובחומרה, אך הפיק ממנה לקחים חשובים. הוא ידע כי מחיר השליטה ללא סייג בגדה המערבית ובעזה נעשה גבוה מדי. מאמץ עקר ביסודו הפנה משאבים רבים מדי מִישראל גופא לגדה המערבית והרע את יחסיה של המדינה עם שאר אומות העולם, ובמיוחד עם ארצות-הברית. ראש הממשלה החדש של ישראל ראה חשיבות עליונה בחידוש המשא ומתן לשלום, בשיקום היחסים הטובים עם ארצות-הברית, בהשגת ערבויות אמריקניות בסך עשרה מיליארד דולר ובהשקעתם בהרחבת הכלכלה ובפיתוח תשתיות.

ישראל הייתה חייבת לא רק לקלוט את העולים החדשים מברית המועצות לשעבר, אלא גם להתכונן לעתיד. עם זאת, רבין

לא ראה בעין יפה את המסגרת שנוצרה במדריד. הוא לא האמין כי משא ומתן רשמי עם ארבע משלחות ערביות בעת ובעונה אחת יוביל לפריצת הדרך הרצויה עם הפלסטינים או הסורים. רבין לא ראה לעת עתה סיבה להתעקש על מסגרת שונה. העדפתו הראשונית הייתה להתקדם תחילה במסלול הפלסטיני. בשנים 1989-1990 שיתף פעולה עם מזכיר המדינה בייקר במאמץ לפתוח במשא ומתן ישראלי-פלסטיני; בהסתמך על ניסיונו, על נכונותו שלו ועל הידרדרות מעמדו של ערפאת, הוא ציפה להשיג הסכם על שלטון עצמי בתוך תשעה חודשים: הנציגים הפלסטינים למשא ומתן יהיו מקובלים על אש"ף, אך לא ייצגו אותו במישרין. הסכם כזה לא יפתור כמובן את הבעיה הפלסטינית, אך יוציא את העוקץ מן העימותים, יעלה את הצדדים על מסלול של פיוס, יהווה פתיחה לתהליך שלום רחב יותר וישפר את מעמדה הבין-לאומי של ישראל.

היו כמה יתרונות חשובים לביסוס תהליך השלום על הסכם מוקדם עם סוריה, מדינה חזקה הנשלטת בידי ממשלה סמכותית, בניגוד לפלסטינים המפורדים. חאפט' אל-אסד היה שותף קשוח למשא ומתן, אך ניסיונה של ישראל לימד כי משחתם על הסכם כלשהו – הוא מקיים אותו וכלשונו. הסכם עם סוריה היה פותר גם את בעיותיה של ישראל בלבנון, מעודד את ירדן לפעול למען הסכם משלה ומחזק את קלפיה לעומת הפלסטינים.

העדפותיו המקוריות של רבין השתנו במהלך ביקורו האחרון של מזכיר המדינה בייקר במזרח התיכון ביולי 1992. בייקר נחת תחילה בדמשק ולאחר מכן בירושלים, והרשים את רבין בתיאור נכונותו של נשיא סוריה להגיע להסכם שלום אמיתי, ובנכונותו של ממשל בוש לסייע להשיג הסכם שכזה. רבין גרס מעתה ואילך כי אין טעם לעסוק בניתוח היתרונות והחסרונות

של מסלול זה או אחר, וכי עדיף להתמקד בניסיון להגיע לפריצת דרך באחד מהם.⁵ כצעד ראשון, החליטה הממשלה החדשה להפסיק את הקמת ההתנחלויות בגדה המערבית. היא גם הציעה לסוריה הסכמה מרומזת לעקרון הנסיגה כמרכיב בהסכם עתידי. השפעתן של מחוות קטנות אך חשובות אלה הורגשה במהלך הסיבוב השישי בשיחות שהתקיימו בווינגטון בין 24 באוגוסט ל-2 בספטמבר. המסגרת לא השתנתה, אך השיחות התנהלו באווירה חדשה והושגה התקדמות מהותית. ב-1 בספטמבר 1992 הגיבה סוריה על מהלך הפתיחה של ישראל בהצגה טיוטה של הצהרת עקרונות להסכם שלום ישראלי-סורי. התפיסות שעמדו ביסוד טיוטה זו והעמדות שהוצגו בה היו לגמרי לא מקובלות על ישראל, אך על רקע אופי המגעים בין ישראל לסוריה במהלך ארבעת סיבובי השיחות הקודמים בווינגטון – דו-שיח צורמני של חירשים – עצם הצגת הטיוטה והאזכור שהיה בה להסכם שלום ישראלי-סורי סימלו שינויים חשובים.

עד סוף 1992 לא נותר כמעט דבר מתנופה זו. המשלחת הפלסטינית לשיחות בווינגטון, שפעלה בהוראות מנהיגי אש"ף בתוניס, והמשלחת הישראלית לא הצליחו להגיע להבנה ולא כל שכן להסכמה. בראש המשלחת הפלסטינית, שהורכבה מתושבי הגדה המערבית ורצועת עזה עמדה אישיות לאומית פלסטינית מכובדת, ד"ר חידר עבד אל-שאפי מעזה, אך היה ברור לכול שהמשלחת נתונה לשליטתם של מנהיגי אש"ף בתוניס ולפיקוחם. ואילו הישראלים והסורים "נתקעו" בשל ההתעקשות הסורית על הסכמה לנסיגה ישראלית מרמת הגולן כתנאי מוקדם לכל מקח וממכר.

בדצמבר הכבידה ישראל את ידה על האופוזיציה האסלאמית הקיצונית בשטחים שבשליטתה הישירה, וגירשה ללבנון כ-400

אנשי חמאס, תנועת ההתנגדות האסלאמית. הנציגים הערבים בווינגטון ידעו היטב כי החמאס קורא תיגר גם עליהם, אך הגיבו על הצעד הישראלי בהשעיית השתתפותם בשיחות.

מה היו הכוחות העיקריים שהאטו או עיכבו את השלום המיוחל? אחד מהם היה הפער שבין הציפיות הישראליות ובין אלה הערביות. סוריה עשתה מאמצים רבים לרתום את ארבע המשלחות הערביות למשא ומתן, וכן את העולם הערבי כולו, לתפיסתה את ההסדר העתידי עם ישראל ואת ההיבטים הנוהליים של המשא ומתן. אסד היה נחוש בדעתו להרחיב את התיאום הערבי ולשאוף להסכם כולל או קרוב לכך.

משהוזמנו שרי החוץ הערבים לדמשק ביולי 1992, כדי לגבש אסטרטגיה בתגובה לתוצאות הבחירות בישראל ובציפייה לסיבוב השישי בשיחות ווינגטון, רמזה הצהרתם המשותפת על גמישות מסוימת (המונח "הסכם שלום" הוזכר לראשונה), אך גם בישרה על התנגדות סוריה ואש"ף לחלק הארי של מדיניות השלום הישראלית. ההצהרה ציינה בסיפוק את "השינוי היחסי בנימה ובגישה" של ממשלת ישראל, אך מתחה ביקורת על שזו נמנעה מהצהרה על "מחויבותה לעקרונות היסוד של שלום כולל, צודק ובר־קיימא באזור, על־ידי ביצוע מלא של החלטות מועצת הביטחון 242 ו־338⁶, ועקרון החזרת כל האדמה הערבית "הכבושה", לרבות ירושלים, בתמורה לשלום". שרי החוץ "חזרו והדגישו את העקרונות והמרכיבים שעליהם מבוסס תהליך השלום מבוסס עליהם". פירושו של כל זה היה "מחויבות ליעד של שלום כולל באזור". אך שרי החוץ התחייבו גם "לכבד את זכותם של הפלסטינים להגדרה עצמית ולהקמת מדינתם העצמאית על אדמתם הלאומית ולהבטיח אותה"; הם הדגישו את "הזיקה שבין שלבי הביניים והשלבים הסופיים שבמסלול הפלסטיני",

והתחייבו לעמוד כדי לסלק, לא רק את "המכשולים העומדים בפני השלמת הייצוג הפלסטיני, על מנת שיכלול גם את תושבי ירושלים והפזורה", אלא גם את המכשולים בפני "השתתפות אש"ף באופן רשמי בתהליך השלום". הם עמדו גם על "אופיין הלא חוקי של כל צורות ההתנחלות הישראליות" וקראו ל"פתרון כולל בכל החזיתות והמסלולים [...] תוך דחיית כל ניסיון לפצל ולדון עם כל צד בנפרד".⁷

בחודשים הבאים קיימו סוריה ואש"ף את העקרונות האלה. אש"ף אכן שאף להשיג הכרה רשמית כשותף בתהליך השלום ולבלום כל הסכם ביניים שאינו קשור להסדר סופי שיענה על ציפיות היסוד של הלאומיות הפלסטינית. הוא וידא כי לא תהיה כל התקדמות בווישינגטון כל עוד שתי מטרות חשובות אלה אינן מתקיימות.

התקדמות אמיתית בין סוריה לישראל נבלמה לחלוטין בשל התעקשותו של אסד בדבר קבלת העיקרון של נסיגה מלאה מרמת הגולן כתנאי מוקדם. אסד התנגד לכל מגע לא רשמי וחשאי מחוץ לאולם הדיונים עם דיפלומטים ישראלים, לא עסק בדיפלומטיה פומבית, וסירב להפעיל השפעה מרסנת על פעולות חזבאללה בלבנון וממנה. קושי שני נגע להתפתחויות פוליטיות בארצות הברית. חידושו של תהליך מדריד בקיץ 1992 התרחש במקביל להיחלשות כוחו הדיפלומטי של ממשל בוש. זמן קצר לאחר מסעו של המזכיר בייקר במזרח התיכון ביולי ביקש ממנו בוש לעבור ממחלקת המדינה לתפקיד ראש מטה הבית הלבן; היה זה ניסיון נואש להציל את מסע הבחירות הכושל של בוש לכהונה נוספת. דניס רוס, עוזרו הראשי של בייקר לענייני ישראל-ערב, הלך איתו. סגן המזכיר לורנס איגלברגר מונה למזכיר המדינה בפועל. איגלברגר היה דיפלומט ומעצב מדיניות סמכותי ולרשותו עמד

"צוות שלום" מנוסה, אך המציאות של נשיאות שוקעת ערערה את יעילותו.

אסד למשל המשיך להשתתף בשיחות, משום שרצה לכונן מערכת יחסים חדשה עם האמריקנים לא פחות מששאף להגיע להסדר עם ישראל ולהחזיר לעצמו את הגולן. אבל מנקודת מבטו לא היה טעם להציע ויתורים לנשיא שעתידו נראה מעורפל יותר ויותר או, בשלב מאוחר יותר, אחרי ניצחונו של קלינטון על בוש, להציע ויתורים קודם שהתחיל לעבוד עם נשיא חדש, שעליו לא ידע כמעט דבר. שלב מעבר זה הסתיים רק בפברואר 1993, כאשר ממשלו החדש של ביל קלינטון אותת שבכוונתו להעניק לתהליך השלום הישראלי-ערבי עדיפות גבוהה.

קושי שלישי היה האתגר הישיר שהציבו הגורמים האסלאמיים הקיצוניים שהתנגדו לשלום עם ישראל. חמאס והג'האד האסלאמי הקטן ממנה שאבו השראה מכמה מקורות: התנגדות לעצם הרעיון של הסדר בדרכי שלום עם ישראל, התנגדות ספציפית יותר לתהליך מדריד, התנגדות תוך ביקורת ליאסר ערפאת וצוותו, ועידוד מצד איראן. פעולות חמאס הוכתבו על-ידי היגיון שהוכח כיעיל – אלימות וטרור נגד מטרות ישראליות יערערו את תמיכת העם בישראל בתהליך השלום, ויביאו בהכרח לפעולות גמול ישראליות שיקעקעו אותו.⁸

ב־7 בדצמבר רצח חמאס שלושה חיילים ישראלים ברצועת עזה, וב־13 נחטף ונרצח שוטר מג"ב. האירועים עוררו את רבין לנקוט אמצעי קיצוני כדי להחליש את תשתית החמאס בגדה המערבית וברצועת עזה: גירוש כ־400 פעילי חמאס ללבנון. בואו של מזכיר המדינה החדש וורן כריסטופר למזרח התיכון בפברואר 1993, סימל את תחייתו של תהליך השלום. רבין ערך את ביקור העבודה הראשון שלו אצל קלינטון במרס אותה שנה,

ושיחות וושינגטון התחדשו באפריל. ביקורו של רבין בווינגטון היה חשוב במיוחד, שכן הוא הניח את היסוד לכינון יחסים אישיים חמים בין קלינטון לרבין וליחסי עבודה קרובים בין ממשלותיהם. אך ההתקדמות לא הייתה חלקה או רצופה.

רבין השלים את עבודתו בווינגטון, אך נאלץ לקצר את ביקורו בארצות־הברית עקב גל של טרור סכינים בתל־אביב. מדיניותו של הממשל החדש במזרח התיכון התאפיינה בעקביות ובבהירות: "בלימה [הכלה] כפולה" של עיראק ואיראן במזרח, ומאמץ להשיג שלום ישראלי־ערבי במערב. שתי זרועות של מלקחיים מדיניים המחזקות זו את זו. באמצעות טיפוח השלום הישראלי־ערבי קיוותה וושינגטון להקל על שותפות ערביות שמרניות לתמוך ב"בלימה הכפולה", ובעידוד פיוס ישראלי־סורי וישראלי־פלסטיני היא קיוותה להחליש את יכולתן של איראן ושל מדינות פונדמנטליסטיות מוסלמיות אחרות להתסיס את התהליך ולערערן.⁹

הממשל אף האמין כי מדיניות מזרח תיכונית זו נשענת על נכס מיוחד במינו: ראש ממשלה ישראלי סמכותי, הנחוש להגיע להסדר ביוזמתו ומוכן להציע ויתורים חיוניים. ארצות־הברית וישראל שיתפו פעולה במשך חלק הארי של שני העשורים הקודמים, אך ככלל, נשיאים ושרי חוץ אמריקנים הם שנאלצו לסחוט ויתורים מראשי ממשלה סרבנים (לרבות רבין עצמו, בתקופת כהונתו הראשונה).

עכשיו נקרתה לפניהם הזדמנות יחידה במינה. בדיוניהם עם רבין בחודש מרס ביטאו קלינטון ואנשי צוותו את העדפתם המפורשת לפריצת דרך במסלול הסורי, שנראתה אפשרית וקרובה בשל נכונותו של רבין להציע ויתורים חשובים (אם כי עדיין לא ספציפיים) ומתוך השערה שאסד רוצה בשלום.

הם האמינו שאסד יוכל לחתום על הסכם ולעמוד בו, וראו בהסכם שלום ישראלי-סורי מבוא להתקרבות אמריקנית-סורית אפשרית; מהלך שכזה ינתק את סוריה ממעגל ההשפעה האיראני ויהיה המפתח ליצירת המערך הרצוי במזרח התיכון. רבין לא התנגד להשקפה זו, אך הזכיר לאמריקנים כי מנקודת מבטה של ישראל, פריצת דרך בכל אחד משני המסלולים תתקבל בברכה.

באפריל יצא אדוארד ג'רג'יאן, פקיד משרד החוץ האמריקני שהופקד על תהליך השלום, בשליחות סודית אל אסד. הוא נשא עימו מכתב מקלינטון במטרה לשכנע את הנשיא הסורי לפתוח ערוץ שיחות נוסף וחשאי עם ישראל, ולאמץ גישה נועזת ופתוחה יותר במשא ומתן. שליחותו של ג'רג'יאן, ולאחריה מכתב נוסף מקלינטון, פגישה בווינה בין מזכיר המדינה כריסטופר ובין שר החוץ הסורי אל-שרע ודיונים נוספים בין המשלחות הישראלית והסורית בושינגטון, לא הניבו את הפירות הרצויים. הדיפלומטיה האמריקנית כשלה גם במסלול הפלסטיני. הדיפלומטיה הישראלית פרצה את הדרך במסלול זה, אגב שימוש בדרכים לא שגרתיות, רק לאחר משא ומתן דו-צדדי וחשאי שהתנהל באוסלו במשך כמה חודשים.

בינואר 1993 החלו שיחות אוסלו, ונשאו תחילה את אופיים המוכר של הדיאלוגים הלא רשמיים שהיו בין ישראלים לפלסטינים. בצד הישראלי פרש את חסותו על השיחות סגן שר החוץ יוסי ביילין, שפעל באמצעות שני אנשי אקדמיה – יאיר הירשפלד ורון פונדק. ביילין לא מיהר לדווח לשר החוץ שמעון פרס על שיחות אלה, ופרס לא מיהר לאחר מכן לדווח עליהן לראש הממשלה.¹⁰

תגובתו של רבין לאחר שקיבל את הדיווח הייתה מורכבת. מסגרת מדריד לא הייתה חביבה עליו, והוא איבד את אמונו

בדיונים הרשמיים בווינגטון. הוא הסמיך כמה מאנשי סודו לנהל דיונים עקיפים עם אש"ף, ובמרס 1993 במהלך ביקורו בווינגטון, הסכים שפיצל חוסייני, המנהיג הפלסטיני הבולט ביותר במזרח ירושלים, יצטרף למשלחת הפלסטינית לשיחות. חוסייני היה ידוע בקשריו הקרובים עם אש"ף, והשתתפותו בשיחות הייתה עלולה להתפרש כסדק בטענתה העיקשת של ישראל, שמעמדה של ירושלים כעיר ישראלית אינו עומד למשא ומתן. נקודה אחרונה זו נוטרלה להלכה בטיעון הקלוש, המוכר מאז 1989, כי מאחר שלחוסייני יש כתובת מגורים בגדה המערבית, ניתן לראות בו תושב הגדה, שאינו ירושלמי בהכרח. בנוגע לקשר עם אש"ף, רבין חש כי העמדת הפנים של מגעים עם מנהיגים מקומיים, עצמאים לכאורה, הולכת ומתערערת. חוסייני היה מנהיג מקומי אותנטי, יהיה הקשר שלו עם אש"ף אשר יהיה, והשתתפותו בשיחות הייתה מאמץ של הרגע האחרון לבדוק אם יש ערך כלשהו למשא ומתן עם מנהיגים מקומיים, אגב עקיפת אש"ף. במבט לאחור ברור כי רבין לא הופתע לגלות כי גם חוסייני קיבל הוראות מתוניס. לדידו שימשה הפרשה כולה שלב מעבר למשא ומתן עם אש"ף.

במאי 1993 החליט רבין להעלות את הדרג של שיחות אוסלו ולהופכן לרשמיות, ושלח את מנכ"ל משרד החוץ אורי סביר לעמוד בראש הצוות הישראלי. רבין עשה ויתור כפול: האחד, הוא הסכים למעשה לשאת ולתת עם אש"ף, שעד לפני זמן לא רב השמיץ והכפיש. השני, הוא הפקיד את רוב מלאכת המשא ומתן בידי שמעון פרס וצוותו.

חלוקת העבודה המקורית בממשלת רבין שיקפה את היריבות המתמשכת שבין ראש הממשלה ובין היריב שניצח בבחירות המקדימות במפלגה חמישה חודשים קודם: רבין פיקח על ארבעת

מסלולי המשא ומתן הדו־צדדיים עם הערבים, בעוד פרס נותר עם חמש קבוצות העבודה של השיחות הרב־צדדיות. כעת שינה רבין את האיזון הפנימי בממשלתו, אך ראה בכך עניין משני לעומת האפשרות לפריצת דרך עם התנועה הלאומית הפלסטינית.¹¹

שיחות אוסלו נמשכו עד תחילת אוגוסט. ישראל דרשה מחברי המשלחת הפלסטינית ובהם אבו עלאא (אחמד קריע), חבר בכיר במדרג של אש"ף ושני עמיתים, להוכיח מעל לכל ספק שהם נציגים אמיתיים של אש"ף ובעלי יכולת השפעה בארגון. הנציג הישראלי לצד סביר היה יואל זינגר, עו"ד ישראלי בווישינגטון ובעבר המומחה למשפט בין־לאומי בפרקליטות הצבאית. רבין העלים את המתרחש מעוזריו הקרובים ומן הממסד הביטחוני, והשתתפותו של זינגר, נוסף על פיקוח־העל שלו על הדיונים, נועדו להבטיח מתן תשומת לב מספקת לעניינים משפטיים־ביטחוניים.

בתחילת אוגוסט הסתיים גיבושם של קווים כלליים להסכם. בליבו עמד הדגם שגובש בהסכמי קמפ־דייוויד ב־1978: ממשל עצמי פלסטיני יוקם בגדה המערבית וברצועת עזה לתקופת מעבר בת חמש שנים; בתום השנה השנייה ייפתח משא ומתן בנושאי מעמד הקבע; כוחות צבא ישראליים יתפרשו מחדש בכמה שלבים – מעזה, אחרי כן מהערים הפלסטיניות בגדה המערבית ולבסוף בשורה של "פרישות מחדש נוספות", במהלך הדיונים על מעמד הקבע; ההתנחלויות הישראליות בגדה המערבית לא יושפעו מיידית ועתידן, סוגיות ירושלים, זכויות המים והפליטים, יידונו במשא ומתן על מעמד הקבע. אולם ההסכם שהלך והתגבש באוסלו היה שונה מתוכנית האוטונומיה של 1978-1979 בכמה היבטים חשובים. ראשית, אש"ף סירב בזמנו לתמוך בהסכם האוטונומיה, ואת ישראל הנהיגה ממשלה שהתנגדה נחרצות

למדינה פלסטינית. לעומת זאת, על הסכמי אוסלו חתמו אש"ף ומנהיגים ישראלים שהיו נחושים להביא לפשרה היסטורית עם הלאומיות הפלסטינית והיו ערים לכך שהסכם על שלטון עצמי יוביל, ככל הנראה, להקמת מדינה פלסטינית.

הבנתו את אופיים הגורלי של הנושאים העומדים על הפרק היא שהניעה את רבין לנקוט צעד חריג: לפני החתימה על הסכם אוסלו הוא רצה לברר אם יש לישראל סיכוי להתקדמות כלשהי בערוץ הסורי. ב־3 באוגוסט, במהלך פגישה במשרדו עם ורון כריסטופר, ביקש ממזכיר המדינה להשתמש בטכניקת "השאלה ההיפותטית" בביקורו בדמשק למחרת היום. המאמצים שנעשו בחודשים הקודמים למסד קשר ישראלי-סורי של ממש לא נשאו פרי. עכשיו ביקש רבין מכריסטופר לשאול את אסד אם "בהנחה שתביעותיו ייענו בחיוב", יהיה מוכן לעשות שלום עם ישראל על יסוד תנאים המקובלים על ישראל. רבין עיצב את התנאים במתכונת השלום הישראלי-מצרי של 1979 – שלום חזוי, יחסים דיפלומטיים מלאים, נורמליזציה, סידורי ביטחון, יישום הדרגתי בתוך חמש שנים ומידה נכבדה של נורמליזציה התחלתית בתמורה לנסיגה ישראלית מזערית, כדי לאפשר לישראל לבחון את מערכת היחסים החדשה לפני שתיסוג משאר השטח שכבשה במלחמה.

רבין הדגיש בפני כריסטופר ששיחתם חייבת להישמר בסוד: השאלה היפותטית, ומכיוון שלא כלל את האפשרות של נסיגה מן הגולן במצע הבחירות שלו ב־1992, ואף הסתייג ממנה, יהיה חייב להעמיד הסכם שכזה למשאל עם לפני קבלתו. ב־4 באוגוסט הציגו כריסטופר ודניס רוס הציגו את מהלכו ההיפותטי של רבין לאסד, ושבו למשרדו של רבין למחרת היום עם תגובה שהגדירו כחיובית. רבין הגדיר אותה מאכזבת. אסד הציע תקופת יישום

של שישה חודשים במקום חמש שנים; התנגד למונח נורמליזציה; סידורי ביטחון התקבלו בברכה, כל עוד היו הדדיים ומקבילים; ורעיון ה"interface" לא בא בחשבון. היה ברור שאסד חושב כי הוא פותח בתהליך מיקוח ממושך, אך גישה זו כלל לא הייתה מקובלת על רבין. לא זו בלבד שהתנגד למיקוח ממושך ומתיש בכל נושא, גדול כקטן, אלא שחש כי התהליך פגום מיסודו. מכיוון שסוריה ראתה נסיגה ישראלית מהגולן כמובנת מאליה (וארצות-הברית הייתה שותפה לראייה זאת), יש להניח כי המשא ומתן יתמקד אך ורק בתנאי של ישראל, שיקוצצו ללא ספק במהלך הדיונים. כריסטופר ורוס חזרו הביתה ויצאו לחופשת הקיץ – רק כדי לגלות, מאוחר יותר באוגוסט, כי ישראל השלימה את הסכמי אוסלו.¹² ממשל קלינטון קיבל אמנם דיווח כללי על המשא ומתן הסודי שבין ישראל לאש"ף. רבין וכריסטופר אף שוחחו עליו ב-3 באוגוסט, אך הדיווחים היו מעורפלים עד כדי כך שפריצת הדרך באוסלו הייתה בגדר הפתעה.

הממשל לא בזבז זמן על רגשות הפתעה, אכזבה או כעס: רוב מקבלי ההחלטות ומעצבי המדיניות שלו חשבו כי הסכם ישראלי-סורי הוא נקודת הפתיחה הטובה ביותר, אך הכירו בחשיבות ההיסטורית ובהשלכות המדיניות של ההסכם הישראלי עם אש"ף. לאחר ששרי החוץ של ישראל ונורווגיה עידכנו את כריסטופר ורוס בקליפורניה, החליט הממשל לא רק לתמוך בהסכם, אלא להקנות לו ערך מוסף של טקס חתימה מרשים במדשאת הבית הלבן, שאכן התקיים ב-13 בספטמבר 1993.

מעשה התבסס תהליך השלום הישראלי-ערבי על ההסכם הישראלי-פלסטיני, והסיכויים להסכם ישראלי-סורי פחתו. עמדותיו של אסד וגישתו, כפי שנחשפו בתרגיל ההיפותטי באוגוסט, ציננו את רבין שחש כי לא יוכל ליצור עומס-יתר

בישראל, שכן הציבור יצטרך לעכל תחילה את ההסדר הפלסטיני לפני שיוכל להשלים עם ויתור כואב נוסף.

אסד וממשל קלינטון ראו את הדברים אחרת. הנשיא הסורי בחר להתעלם מההבדל שבין הצהרה היפותטית באמצעות מתווך מהימן, ובין התחייבות ממשית שנעשתה במהלך משא ומתן. עמדתו קיבלה חיזוק מהשקפתו של כריסטופר, דהיינו: התחלה מבטיחה, שנקטעה ללא צורך בעודה באיבה, ומנחישותו של האחרון להמשיך בשיחות הישראליות-סוריות לאחר חתימת הסכמי אסלו. האמריקנים השקיעו מאמצים ניכרים בניסיון לרצות את אסד, ושידלו אותו לא להסית נגד אסלו ואף לשלוח את שגרירו בווינגטון אל טקס החתימה. הם אף הבטיחו לאסד לחדש את המלאכה שהוחל בה באוגוסט, ואכן קיבלו התחייבות מרבין לשתף פעולה בחידוש מלא של המשא ומתן עם סוריה כעבור ארבעה חודשים. כך שולב המושג "מחויבות" באוצר המילים של המשא ומתן הישראלי-סורי.

ארבעה-עשר חודשים לאחר שנכנס לתפקידו, השיג רבין את פריצת הדרך הראשונה אל השלום. להסכמי אסלו ולטקס החתימה בווינגטון נודעה חשיבות מכרעת: הם הכינו את הקרקע לפשרה היסטורית בין הלאומיות הישראלית לזו הפלסטינית; בכך שנדרשה לסוגיה יסודית זאת ועברה את תהליך ההכרה ההדדית עם אש"ף, הניחה ישראל את התשתית לנרמול יחסיה עם מדינות ערב האחרות ולהטבת מעמדה הבינלאומי, בעוד שלפלסטינים ניתנה, לראשונה מאז 1947, הזדמנות ממשית להקים מדינה. העתיד נראה מלהיב, אך שיכרון החושים הרגעי לא היה בו כדי להסתיר את כובד משקלן של הבעיות שנתרו או את הקשיים המהותיים הטבועים בעצם ניסוחם של הסכמי אסלו. פשרות וויתורים הניבו ביקורת משני הצדדים; הביקורת

וההתנגדות היו עתידות להתגבר לאחר שוך ההלם הראשוני ועליית בעיות היישום לראש סדר היום.

הייתה סימטריה אירונית בין הביקורת שהטיחו ברבין מבקריו הישראלים ובין זו שהטיחו בערפאת מבקריו הערבים: רבין הואשם בחתימה על הסכם עם מנהיג וארגון שהכפיש ורדף, כשבכך הקנה להם לגיטימציה; בויתור על חלק ממולדתו ההיסטורית של העם היהודי ובערעור הביטחון של ישראל ושל אזרחיה. ערפאת הואשם בבגידה בעקרונותיו, במתן לגיטימציה והכרה לישראל בתמורה לשלטון עצמי בפיקוח ישראלי, בנטישת הפזורה הפלסטינית ובדחיית הדיון המכריע בסוגיית מעמד הקבע של הפלסטינים למועד מעורפל אי-שם בעתיד.

כעת היה צריך להפוך את עקרונות הסכמי אוסלו ליישומים מפורטים ומוסכמים. הדבר חייב תחושת שותפות ושיתוף פעולה אמיתי. בהיעדר בהירות ביחס לעתיד, היה על שני המנהיגים לבנות אמון הדדי בעודם שומרים, כל אחד, על תמיכת הציבור שלו. עם זאת, ברחבי הגדה המערבית ורצועת עזה עמדו מטרות שונות, ולעיתים סותרות, לנגד עיני מתנחלים ישראלים מצד אחד וערבים פלסטינים מן הצד השני. החיילים הפשוטים של אש"ף עמדו להפוך לכוח שיטור חמוש, שעליו יוטל לשמור על הסדר, אך גם לסכל התקפות נגד ישראל וישראלים. שני הצדדים יאלצו למצוא תשובות לשאלות חשובות. האם ערפאת אכן יעבור לעזה ויהפוך את הרשות הפלסטינית למרכז החיים הפלסטיניים? ושאלה יותר את מפקדת אש"ף בתוניס ואת "שגרירותיה" ברחבי העולם כמוקד האמיתי של הלאומיות הפלסטינית? האם הציבור הישראלי יבחר מחדש בממשלה שחתמה על הסכמי אוסלו, או שמבקריה הם שיעלו לשלטון כדי לעצור את התהליך לפני הדיונים על הסדר הקבע?

השנה המכרעת 1994

לכמה מן השאלות הללו ניתן מענה בשנה שאחרי אוסלו, שאותה הקדישו ישראל ואש"ף לדיונים על יישום הסכם עזה ויריחו (ההסכם נחתם בקהיר ב־4 במאי 1994), ועל הסכם פריז שהסדיר את היחסים הכלכליים בין ישראל ובין הרשות הפלסטינית. העבודה הייתה מפרכת, אך השלב הראשון בהסכם יושם בהצלחה: בקיץ 1994 כבר הוקם מנהל פלסטיני מתפקד בעזה, עם שלוחה קטנה יותר ביריחו. ערפאת העתיק את מושבו לעזה ועשה בה את מרבית זמנו. אולם עתה התעוררו כמה מהקשיים הצפויים, ובראש ובראשונה ניסיונות אלימים להסיט את תהליך השלום ממסלולו. ב־25 בפברואר 1994 הרג ד"ר ברוך גולדשטיין 29 מתפללים מוסלמים במערת המכפלה בחברון; כמה שבועות מאוחר יותר, ב־6 באפריל וב־13, בו הרג חמאס 12 ישראלים בפגיועי התאבדות בשתי ערים בישראל.

היוזמה העיקרית הבאה של ישראל הייתה חתירה להסדר שלום עם ירדן – מהלך פופולרי ולא שנוי במחלוקת שהיה כרוך בווייתורים של מה בכך, ושתמורתם תזכה ישראל בשלום לאורך גבולה הארוך ביותר, בסיכוי ליחסים קרובים, בשיתוף פעולה ממשי עם משטרו הידידותי של המלך חוסיין ובתנופה מוגברת במשא ומתן עם סוריה ועם הפלסטינים כאחד.¹³

אך תחילה היה צריך להתגבר על כמה מכשולים נכבדים. אחד מהם היה הסתייגותו של ממשל קלינטון. הממשל ראה עצמו מחויב לסוריה: הוא רצה שרבין יעמוד בהתחייבותו לחדש קודם כול את המשא ומתן הרציני עם אסד, לאחר השגת ההסכם עם אש"ף. הממשל גם לא האמין שירדן תחתום על חוזה שלום מלא; הרי למרות עשרות שנים של דיפלומטיה חשאית, המלכים ההאשמים עדיין לא עשו כן. היו גם חילוקי דעות בסוגיות קו

הגבול וזכויות מים שצריך היה ליישב, ובכל מקרה, כדי להתקדם עם ישראל היה על ירדן לקרוא תיגר על סוריה ולפעול על דעת עצמה. רבין עמד על דעתו. הוא ראה את היתרון הטמון בצירוף הנסיבות. המלך חוסיין לא רווה נחת מהסכמי אוסלו ומהאפשרות הבעייתית לדידו הכרוכה בהם: מדינה פלסטינית בגבול ירדן, שתתבע את נאמנותם של רוב נתיניו.

לאחר שממשלתו התגברה על כעסה הראשוני, עמדו חבריה על היתרונות הטמונים ביחסי עבודה קרובים עם רבין במהלך תקופה מכרעת זו, והאמריקנים, למרות הסתייגויותיהם וסדר העדיפויות השונה שלהם, השתכנעו לבסוף לתמוך במהלך: לירדן הוצעו שמיטת חובות, אפשרות לחזק את כוחותיה המזוינים ולשדרגם, וחשוב לא פחות – הזדמנות למחוק את המורשת השלילית של עמדתה הפרו־עיראקית במשבר המפרץ ובמלחמת המפרץ.

לישראל הייתה מסורת ארוכה של דיפלומטיה אישית וחשאית עם ירדן. לפיכך נזנחו ב־1994 השיחות בווינגטון למען דיפלומטיה אישית ברמה הגבוהה ביותר, שהביאה לפריצת הדרך; המשלחות הרשמיות חזרו לעבוד במלוא המרץ רק בשלבים הסופיים, ולא בווינגטון. מערכת היחסים החמה בין המלך חוסיין ובין ראש הממשלה רבין תרמה רבות להשלמת חוזה השלום בין שתי המדינות בתוך שנה אחת; החוזה נחתם באוקטובר 1994. שונים מאוד היו אופיו של המשא ומתן הישראלי עם סוריה וקצבו. בסוף אפריל, כשהסכם קהיר עם הפלסטינים עמד להיחתם, נדהם רבין כששמע ממזכיר המדינה כריסטופר כי אסד מתנה תנאי מוקדם חדש לחידוש השיחות: אותה נסיגה מלאה שישראל הציעה כאפשרות היפותטית באוגוסט 1993. לאמיתו של דבר, אין גבול מוגדר בין ישראל ובין סוריה.

הקו שהפריד בין סוריה המנדטורית ובין ארץ ישראל המנדטורית שורטט ב־1923; מלחמת העצמאות הסתיימה ב־1949 בהסכם שביתת נשק מעורפל בתחומים מסוימים: הוא התייחס במפורש לקו הפסקת אש, והותיר את נושא הגבול פתוח להסדר בעתיד. בין 1949 ל־1967 ניצלה סוריה את יתרונה הטופוגרפי, והתבססה במובלעת אל־חמה שבגבעות הדרומיות של רמת הגולן, ובגדה המזרחית של הכנרת – מאגר המים החשוב ביותר של ישראל. המונח "קווי 4 ביוני 1967", שיצא מן ההנחה שהשטח הוא סורי, הופיע קודם במהלך הדיונים הישראליים־סוריים, אך לב הטיעון הסורי היה עד כה נסיגה מלאה. אפשר להסביר את התעקשותה של סוריה על קווי 4 ביוני כמהלך טקטי (שאיפה להשיג יותר ממצרים, שעשתה שלום לאורך הגבול הבין־לאומי) או עקרוני (התעקשות העולה בקנה אחד עם טענתו המסורתית של אסד נגד חלוקת האזור בידי המעצמות הקולוניאליות). בכל מקרה, רבין ראה דרישה זו לא מוצדקת ולא לגיטימית. לדידו, היא הטילה צל כבד על עצם נכונותו של אסד להגיע להסכם, קל וחומר להסכם מהיר, וחיזקה את תחושתו מאז כהונתו הראשונה כראש ממשלה, שהסכם ישראלי־סורי אינו בגדר האפשר.

עם זאת, רבין לא רצה לדחוק את אסד לפינה או ליצור מתח ביחסיו עם ממשל קלינטון, אשר מנקודת התצפית המרוחקת והנישאת שלו לא ראה הבדל רב בין הגבול הבין־לאומי המוכר ובין קווי 4 ביוני. ב־19 ביולי 1994 נמצאה נוסחה ששילבה את קווי 4 ביוני בהצעה ההיפותטית והמותנית שהועלתה באוגוסט 1993. אסד לשגרירו בושינגטון וליד אל־מועלם לפתוח ב"ערוץ שגרירים" עם עמיתו הישראלי, מחבר ספר זה. ואכן, נפגשנו בקביעות ובתכיפות במשך כמה חודשים, תמיד בנוכחותם של דיפלומט אמריקני או שניים. ערוץ שגרירים זה התגלה כיעיל

ביותר: כל מדינה יכלה לברר, בקלות יחסית, מהי עמדת רעותה ולהחליט על האפשרויות והמגבלות של יחסים בעתיד.

קזבלנקה ולאחריה

ב־31 באוקטובר 1994, ימים ספורים לאחר שישראל וירדן חתמו על חוזה השלום, נפתחה בקזבלנקה הוועידה הכלכלית הראשונה למזרח התיכון. כאן הצטלבו כמה נושאים: אחד היה רעיון הנורמליזציה הערבית-ישראלית, שיישומה הסתייע בהסכם שבין ישראל לאש"ף; רעיון נוסף היה קיום שיחות רב־צדדיות שבהן דנו ישראל, מדינות ערביות שונות ומדינות אחרות בנושאים אזוריים ובדרכים לשיתוף פעולה, שיוכלו, בין השאר, להקל על הצעת הוויתורים בדיונים הדו־צדדיים. רעיון שלישי, המזוהה עם שר החוץ אז, שמעון פרס, היה ששלום ערבי-ישראלי ב־קיימא צריך להתבסס על מאמץ משותף לפתרון בעיות כלכליות אזוריות ולהעלאת רמת החיים של האוכלוסייה. מזרח תיכון שקט יותר, שבו יכוננו קשרים הדדיים ייטיב עם כולם.

במובנים רבים היו ועידת קזבלנקה והסכם השלום הישראלי-ירדני גולת הכותרת של תקופת 1992-1996, אולם כמה התפתחויות שליליות צצו ועלו עד מהרה, ושתיים מהן היו הרסניות.

החתימה על הסכם אוסלו ב' ב־25 בספטמבר 1995 הרחיבה את השלטון העצמי הפלסטיני לגדה המערבית. המשא ומתן היה קשה וממושך מהצפוי. יישום הסכם קהיר נחשב מוצלח למדי, ונוצרה תחושת שותפות, לפחות בין כמה ממקבלי ההחלטות הישראלים והפלסטינים, אך כמה מעקשים עמדו בדרכו של השלב הבא. ראשית, החלת הממשל העצמי הפלסטיני בגדה

המערבית הייתה עניין מורכב וקשה יותר מאשר בעזה, אזור קטן יותר שבו מספר מצומצם יותר של התנחלויות. הגדה המערבית קרובה לערים הראשיות בישראל, גובלת בירושלים ומנומרת בהתנחלויות ישראליות גדולות כקטנות. הנציגים הפלסטינים למשא ומתן שאפו לשלוט על שטח גדול ככל האפשר לפני תחילת השיחות על מעמד הקבע של הישות הפלסטינית ולפני הבחירות בישראל, שנועדו שתיהן ל־1996.

רבין ופרס רצו לא פחות לשמור באמתחתם קלפי מיקוח רבים ככל האפשר לזמן רב ככל האפשר. לב ההסכם שהושג לבסוף קבע חלוקה של הגדה המערבית לשלושה אזורים: אזור A יכלול את הערים הגדולות, שבהן העברה מלאה של סמכויות צבאיות וביטחוניות לידי הרשות הפלסטינית תבצע בהדרגה עם נסיגה של ישראל; אזור B, ובו יותר מ־450 כפרים הנתונים לשליטה אזרחית של הרשות הפלסטינית, אבל ישראל תשמור על הסמכות הביטחוניות הכוללת באזור עד אמצע 1997; אזור C יכלול אדמות מדינה, אזורים מיושבים בדלילות ואת ההתנחלויות היהודיות שיישארו בשליטה ישראלית ביטחונית מלאה, ולרשות הפלסטינית תהיה סמכות מוגבלת על האוכלוסייה הפלסטינית הדלילה שבאזור.

בסך הכול, פחות מ־30% מהגדה המערבית יועברו לשלטון פלסטיני ישיר בשלב זה. מאוחר יותר הייתה אמורה ישראל להמשיך את הנסיגה בשלוש פרישות מחדש נוספות. הנציגים הישראלים למשא ומתן הסכימו לתוכנית זו, שהתבססה, לטענת הפלסטינים, על תוכנית האוטונומיה שבהסכמי קמפ־דייוויד מ־1978 ("תבצע נסיגה של הכוחות המזוינים הישראליים, ושאר הכוחות הישראליים יתפרסו מחדש באתרים ביטחוניים מיוחדים"), רק במועד מאוחר יותר ובנסיבות שהפכו מאז לשנויות

במחלוקת בישראל. ההיגיון שמאחורי ההסכמה הישראלית להסדרים אלה היה קשור באופן הדוק לציפיותיה מן השיחות על מעמד הקבע: כל נסיגה ישראלית תקל על ערפאת לבצע ויתור מקביל, כתנאי להצלחת השיחות. תנאי חשוב נוסף בהסכם היה בחירתה של מועצה מחוקקת בת 82 חברים, בבחירות שייערכו בפיקוח בין־לאומי תוך 22 יום מנסיגת החיילים הישראלים מהערים הראשיות בגדה המערבית (חוץ מחברון).

ההסכם היה ציון דרך חשוב במיוחד במערכת היחסים הישראלית־פלסטינית. להסכמי אוסלו המקוריים היו השלכות פוטנציאליות מרחיקות לכת, אבל המעבר למעשה משלב היישום הראשון לשני לא היה ודאי; ההסכם השני הוא שסיפק מעבר זה, והביא את הפלסטינים אל סף מדינה. הנציגים הישראלים למשא ומתן כינו אותו "הסכם היסטורי ששם קץ לשליטה הישראלית על הפלסטינים ולתפיסה של 'ארץ ישראל השלמה', והביא לתחילת שיתוף הפעולה בין שני העמים, אשר החליטו לחלק ביניהם את הארץ למען המטרה המשותפת של שלום, ביטחון ופיתוח כלכלי".¹⁴

השלב הבא במשא ומתן התרחש במקביל לקריסתם הזמנית של הדיונים בין ישראל לסוריה. בין נובמבר 1994 ליוני 1995 נעשו מאמצים ניכרים לפתח דו־שיח בין הממסדים הביטחוניים של שתי המדינות: הדיונים הפתוחים יחסית בין השגרירים בווינגטון הוכיחו בבירור שדו־שיח שכזה חיוני לכל התקדמות ממשית. בדצמבר 1994 נערכה פגישה עם הרמטכ"לים של צבאות ישראל וסוריה – צעד שחשף את עומק הפערים שבין השקפות היריבים בסוגיה הביטחונית. סוריה עמדה, כמובן, על נסיגה ישראלית מלאה מרמת הגולן, אך טענה שזו אינה מחייבת סידורי ביטחון גרובים, שיהיו פולשניים ומשפילים, מכיוון

שישראל נהנית מעליונות צבאית. בשביל הישראלים, שראו ברמת הגולן בראש ובראשונה נכס ביטחוני, נסיגה חלקית, קל וחומר מלאה, תחייב מגוון מרשים של סידורי ביטחון אחרים. אסד, שכעס על מה שנראה לו כציפיות ודרישות ישראליות מוגזמות, השעה את דיוני הקצינים ועמד על קביעת שורה של עקרונות יסוד מוסכמים לפני שייפגשו שוב. מרבית העקרונות החשובים לאסד היו מקובלים על ישראל, אך תביעתו במשך יותר מארבעה חודשים שישראל תסכים למה שכונה "שוויון כעקרון יסוד", הייתה מכשול לא עביר: רבין טען כי אף שאפשר ליישם את רוב סידורי הביטחון על בסיס שוויוני, היקפם אינו יכול להיות שווה בשל השוני בגודלן של שתי המדינות ובאופיין הטופוגרפי.

במאי 1995 הושגה לבסוף נוסחת פשרה, שהובילה לניסוח מסמך לא רשמי (non paper) בנושא "מטרותיהם ועקרונותיהם של סידורי הביטחון". ביוני נפגשו שני הרמטכ"לים בווינגטון. במהלך הפגישה התפתח תהליך אמיתי של תן וקח, אך אי-הבנות ואי-הסכמות חזרו ונשנו אחר כך. כעת רצה אסד שישראל תוותר על תביעתה לתחנת התרעה מוקדמת מאוישת בגולן לפני קיום שיחות נוספות. רבין סירב למשא ומתן בסגנון שכזה, עמד על כך שיישמר הנוהל שנקבע במאי, והמשא ומתן הגיע למבוי סתום. רק לאחר שנרצח רבין, שב המשא ומתן ונפתח.

בינתיים אירעו התפתחויות שליליות נוספות. החשובה בהן הייתה שורת התקפות טרור של חמאס. באוקטובר 1994 נהרגו 22 ישראלים בפיגוע התאבדות באוטובוס במרכז תל-אביב; בינואר 1995 נהרגו 21 חיילים ישראלים, כאשר שני מטעני נפץ התפוצצו בתחנת אוטובוס; וביולי אותה שנה נהרגו חמישה ישראלים בפיגוע התאבדות נוסף באוטובוס ברמת גן. להתקפות

טרור אלה נודעה השפעה הרסנית על עמדת הציבור הישראלי כלפי אפשרות השלום. לא כל ההתקפות יצאו מאזורים שבשליטת הרשות הפלסטינית, אך התפיסה הרווחת הייתה שערפאת ועמיתיו אינם מחויבים לחלוטין למניעת טרור; שערפאת אינו רואה בחמאס יריב מסוכן שצריך לעקור מן השורש את תשתיתו ואת האידיאולוגיה שלו כדי להציל את האסטרטגיה שלו עצמו, אלא כוח פוליטי לגיטימי וחשוב, שמוטב לרצותו מאשר ללחום בו מלחמה חזיתית, שכן הוא יוכל להיות בעל ברית בעתיד אם יקרוס ההסכם עם ישראל.

נטייתו המוכרת של ערפאת להשמיע הצהרות המשתמעות לשתי פנים במצבים קשים ומורכבים אמנם התחזקה בשל סוגיות שנוצרו כתוצאה מהסכמי אוסלו, אם כי לא באופן שבו ראה זאת הציבור הישראלי. הסכם אוסלו, בעצם היותו נוסחה מותנית והדרגתית לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני, חייב את ערפאת להתייחס לשני ציבורים מנוגדים בעת ובעונה אחת. היה עליו לשכנע את ישראל כי הניח את נשקו וכי הוא בעל ברית המודע לצורכי הביטחון של ישראל, אך הוא חש כי במקביל עליו להמשיך לדרבן את הפלסטינים ולגייסם לקראת תהליך המקח וממכר המפרך הצפוי עם ישראל.

ערפאת ידע כי תהיה תחושת השותפות שלו עם רבין ופרס אשר תהיה, צפויים חילוקי דעות עמוקים ביותר בנושאי מעמד הקבע. בה בעת, הצהרותיו והבטחותיו לציבור הפלסטיני – המאבק נמשך, זהו ג'האד; הסכמים עם כופרים אינם תמיד מחייבים, ירושלים תשוחרר – נרשמו בישראל אצל מתנגדי עצם רעיון השלום עם ערבים, ואף קיבלו העצמה. תופעות אלה הביכו את ממשלת ישראל, אך לא היו הרסניות כמו שידוד המערכות בסוגיה הביטחונית, שהיה תוצאה בלתי צפויה של הסכמי אוסלו.

רבין, מנהיג שהביטחון הלאומי עמד בראש מעייניו, פיקח על מאמצי הממשלה להבטיח כי תהליך הפיוס לא יפגע בביטחונה הלאומי של ישראל. הוא גם האמין ששלום עם הפלסטינים ועם שכנותיה הקרובות האחרות של ישראל יכשיר את הקרקע להתמודדות עם הסיכונים החמורים יותר, ואף הקיומיים, מעיראק ומאיראן, אך לא צפה את פיגועי הטרור בישראל גופא. במהלך שש שנות אנתפאדה נהרגו 172 ישראלים; בשנים 1993-1996 נהרגו קרוב ל-300 ישראלים בהתקפות טרור. כתוצאה מכך, החלו ישראלים רבים לזהות את תהליך אוסלו עם אובדן ממשי של ביטחון אישי. יהיו יתרונותיהם המיידיים או הרחוקים של הסכמי אוסלו לישראל אשר יהיו, הם נראו פחות ממשיים וחשובים מסכנה זו, שלא לדבר על התלות החדשה בשיתוף הפעולה של הרשות הפלסטינית בתחום הביטחון, לא רק בגדה המערבית אלא באופן כללי.

בקיץ 1995 החלו חוסר הנחת הציבורית מיישום הסכמי אוסלו והתנגדות גוברת לרעיון הנסיגה מהגולן לשחוק את בסיס התמיכה והלגיטימציה של הממשלה. הסכם אוסלו ב' אושר בכנסת ברוב זעום, והממשלה הצליחה אך בקושי לדחות את ניסיונה של שדולת הגולן לשריין את חוק הגולן מ-1981, שהחיל את הריבונות הישראלית על הרמה. מעשה כזה היה מנחית מכת מוות על המשא ומתן הישראלי-סורי המקרטע. גרוע מכך, ההתנגדות למדיניות השלום של הממשלה נעשתה מכוערת ותקיפה יותר ויותר, וכללה הפגנות אלימות, קריאות למרי אזרחי (תפיסה שהובאה מארצות-הברית), הפרות של הסדר הציבורי והשמעת ביטויים מתלהמים. האלימות הגיעה לשיאה עם רצח רבין ב-4 בנובמבר 1995. דעיכת הפופולריות של תהליך השלום בישראל אירעה במקביל להתגברות ההתנגדות לתהליך,

ולשחיקת התמיכה בו בצד הערבי. התגובה הערבית להסכמי אוסלו לא הייתה אופורית מלכתחילה, ורוב העולם הערבי רצה רק לסיים את הסכסוך עם ישראל ולהתפנות לסוגיות אחרות. הוא היה מוכן לתמוך באוסלו בלא חמדה, ולהציע לישראל מידה של הכרה ונורמליזציה, אך אפילו הכרה זו הייתה מסויגת ומעולם לא כוללת. עד מהרה האפילו עליה עוד יותר הביקורת על הסכמי אוסלו עצמם, אכזבתה של סוריה מחוסר היכולת להשיג התקדמות; הסתה אסלאמית וקיצונית אחרת, והחשש העממי והרשמי כי הנורמליזציה תוביל להגמוניה ישראלית במזרח התיכון. השתתפותה המסיבית של ישראל בוועידת קזבלנקה ורטוריקה חסרת טקט בישראל, ליבו חששות אלה.

ביקורת זו על כוונתה של ישראל התמקדה במונח "מזרח תיכון חדש", שם ספרו של שמעון פרס שעסק בחזון השלום שלו לאזור.¹⁵ פרס ביקש להציע עתיד שבו ישראל והערבים יפעלו בצוותא לפתרון בעיות היסוד באזור, ובראשן העוני ומיעוט המשאבים הטבעיים. אך ספרו והרעיונות שהובעו בו נתפסו בעולם ערבי חשדני כמתנשאים במקרה הטוב, ובמקרה הרע כדוגמה לשאיפות ההגמוניה של ישראל באזור. כפי שאמר אסד בריאיון לעיתון המצרים אלאהראם: "אני מאמין שהם רוצים עתיד אפל בשבילנו [...] אני מאמין שהמטרות ארוכות-הטווח של האחרים הן לבטל את מה שמכונה הערבים, מה שמכונה ערביות [...] כלומר, מחיקת רגשותינו כאומה, מחיקת רגשות ערבים, מחיקת הזהות הפאן-ערבית [...] אנו, כערבים, דוחים זאת ללא ספק מכיוון [...] שערביות אינה סחורה עוברת לסוחר, אף שזה מה שרוצים האחרים."¹⁶

מצרים מילאה תפקיד חשוב בטיפוח עמדה זו. במהלך 15 השנים הקודמות היה לה השלום הנפרד עם ישראל מקור למבוכה,

והיא ביקרה את ישראל על שלא יישמה את החלק הפלסטיני שבו. עכשיו, עם פרשתו של תהליך שלום רחב יותר, ולאחר חתימת ההסכם הישראלי-פלסטיני בסיוע ובתמיכה מצרית, היא לא הייתה מרוצה מדפוסיה החדשים של הפוליטיקה האזורית. נוסף על כך חששה קהיר שישראל חותרת להגמוניה אזורית על חשבוניה. היא לא עשתה דבר לשיפור יחסיה הדו-צדדיים עם ישראל, ופתחה במערכה קולנית נגד היכולת הגרעינית של ישראל, בהדגישה את העמימות שישראל נוקטת ואת סירובה לחתום על הסכם לאי-הפצת נשק גרעיני. מצרים ניסתה לסכל את מאמצייה של וושינגטון להאריך את תוקפו של אותו הסכם לזמן בלתי מוגבל לאחר שתפוג מסגרת הזמן המקורית שלו ב-1995, ומשנכשלה בכך, השעתה את השתתפותה בקבוצת העבודה הרב-צדדית בנושא פיקוח נשק וביטחון אזורי. המדיניות המצרית הביאה, לבסוף, להשעיית כל המסלולים הרב-צדדיים שבהם התנהל משא ומתן ישראלי-ערבי.¹⁷ רצח רבין, שפגע קשות בתהליך השלום, אירע אפוא בתקופה שבה התהליך, שהוא פתח בו, היה כבר ממילא בנסיגה.

אחרי רבין

במשך כל התקופה הזאת, וביחס לכל הנוגעים בדבר, היו הפוליטיקה הפנימית ומדיניות החוץ קשורות זו בזו בקשר הדוק. הדבר היה נכון במיוחד בתקופה שבין הרצח ובין הבחירות בישראל. פרס, שנעשה עם מותו של רבין לראש ממשלה, היה צריך לקבל החלטה מוקדמת כפולה: מתי לערוך את הבחירות הבאות ועם איזה מצע לרוץ. אם יכריז מיד על הקדמת הבחירות, יתמודד כממשיך דרכו של רבין והנושאים המרכזיים יהיו תמיכת

הממשלה בהסכמי אוסלו והמאמצים להצביע על האחראים העקיפים לרצח; אם ישמור על התאריך המקורי – סוף אוקטובר 1996 – או אז יתמודד לפי תנאיו שלו ועל סמך החלטות מדיניות חדשות שיוכל לקבל עד אותו מועד. פרס בחר באופציה השנייה, שהציבה לפניו את ההחלטה השנייה שהיה עליו לקבל: האם לנסות ולהשלים הסכם עם סוריה, או להאיץ את השיחות על הסדר הקבע עם הפלסטינים (שעמדו להתחיל במאי) ולנסות ולדחוס אותן לתוך החודשים הקרובים.

אחד ממקורביו הבכירים, יוסי ביילין, השלים זה עתה משא ומתן סודי נוסף, וללא אישור, עם הפלסטינים: הוא ומחמוד עבאס (אבו מאזן) ניסחו טיוטת הסכם על הסדר קבע, שבמסגרתו יזכו הפלסטינים למדינה ולריבונות על מרבית שטחי הגדה המערבית, אם כי רוב ההתנחלויות יישארו תחת שלטון ישראל. ההסכם הציע גם פתרון מקורי לשאלת ירושלים: אבו דיס, כפר (או פרוור) הגובל בירושלים ממזרח, ישנה את שמו לאל־קָדס ויהיה לבירת המדינה הפלסטינית, בצמוד לירושלים גופא.

ביילין טען כי על סמך טיוטה זו יהיה אפשר לסכם את הדיונים על הסדר הקבע במאי, וכי הסכם כזה יזכה לתמיכת רוב הישראלים ויאפשר לממשלה ניצחון בבחירות באוקטובר וביסוס תהליך השלום כאחד.

פרס לא השתכנע. הוא העדיף תוכנית שונה, שתמכו בה כמה מעוזריו האחרים וכן ממשל קלינטון: להשיג הסכם מהיר עם סוריה, ולבסס עליו הסדר כולל של הסכסוך הישראלי-ערבי. תפיסת פרס את ההסדר הישראלי-סורי הייתה שונה בתכלית מזו של רבין. הוא לא היה מעוניין ביישום ממושך והדרגתי אלא בביצוע מזורז, לא ראה בביטחון את נושא המפתח ולא האמין במינוי אנשי צבא לתפקידים בכירים במשא ומתן. על פי ראייתו

הכוללת, האמין ראש הממשלה החדש כי הדרך לבסס שלום בר־קיימא היא ליצור רשת של אינטרסים כלכליים משותפים ולהגביר את שגשוגה של סוריה עצמה. הוא גם תפס באורח שונה את המושג "נורמליזציה". רבין לא האמין כי סוריה תוכל להציע מרצונה נורמליזציה רחבה יותר מכפי שהציעה מצרים, וחשב שישראל תוכל להסתפק, לעת עתה, בשלום רשמי. פרס גרס כי ישראל חייבת להתעקש על קשרים מוקדמים ושיתוף פעולה כלכלי, וכי זאת הדרך היחידה להתמודד עם שאלות היסוד ביחסי ישראל וסוריה ולהשתית את ההסכם ביניהן על יסודות מוצקים. סדר העדיפויות ותחושת הדחיפות של פרס עמדו בניגוד לאופיו של אסד ולסגנונו: זהיר, חשדני, שקול. נכונותו של פרס להקל בחשיבות הממד הביטחוני מצאה חן בעיני השליט הסורי, אך התעקשותו של פרס על חיוניות הנורמליזציה ושיתוף הפעולה הכלכלי הישיר עם ישראל – הרתיעו אותו.

רצונו של פרס בעסקה מהירה עם אסד היה יכול לספק בסיס לפריצת דרך, בדומה למהלך הפתיחה של רבין בתיווכו של מזכיר המדינה כריסטופר. אך הסיכויים להסדר נמוגו עד מהרה. פרס הסביר לכריסטופר ולאנשי צוותו כי נכונותו להגיע להסדר עם סוריה מותנית בהסכמת אסד לפגישה מוקדמת: הוא ידע כי אסד יעשה שלום רק על יסוד נסיגה ישראלית מלאה מרמת הגולן, והיה מוכן לבלוע את הגלולה המרה, אך רק בתמורה למילוי תנאיו שלו, שחייבו פתיחה במשא ומתן ישיר; פרס רצה איתות מוקדם שיעיד על כוונות רציניות, וידע כי לא יוכל להתחיל במערכת בחירות כראש ממשלה שוויתר על רמת הגולן ולא קיבל בתמורה דבר. פגישה פומבית בינו ובין אסד תהיה מבחן הלקמוס.

אסד דחה את הרעיון. גם בעיניו נודעה חשיבות למשא ומתן מהיר והוא היה מוכן לקבל מתכונת נינוחה יותר, אך לא הסכים להעלות את דרג השיחות באופן ניכר, לעסוק בדיפלומטיה פומבית של ממש ולא היה מוכן בשום פנים ואופן להיפגש עם פרס לפני חתימה על הסכם.

היחסים הידרדרו עוד יותר במהלך סבבי שיחות שנערכו במרכז הכינוסים בוויי פלנטיישן, ליד וושינגטון (מקום שיתפרסם מאוחר יותר עם חתימת "הסכם וויי" באוקטובר 1998), שם ייצגו משלחות אזרחיות וצבאיות מעורבות את ישראל ואת סוריה. יחד עם קבוצת דיפלומטים אמריקנים, השתכנו שתי הקבוצות במשך כמה ימים תחת קורת גג אחת, חלקו ארוחות משותפות ודיברו בחופשיות רבה יותר מבעבר.

ההתקדמות שהושגה הייתה איטית מדי בהתחשב בלוח הזמנים ובסדר היום הפוליטי הפנימי של ממשלת ישראל. פרס, שהתלבט בשאלה אם להקדים את הבחירות לסוף מאי, היה חייב לדעת בינואר אם יש סיכוי להשיג הסכם עד האביב, כדי שיוכל להתאימו ללוח זמנים פוליטי שיוביל לבחירות באוקטובר, אך הדיווחים שקיבל מוויי פלנטיישן לא היו ברורים. ההתקדמות נמשכה, אבל לא בסוגיות ביטחוניות, וסוריה התנגדה לדרישה הישראלית החדשה לשיתוף פעולה כלכלי אמיתי. לפיכך החליט פרס להקדים את הבחירות ל-29 במאי.

אסד לא היה מרוצה מהחלטה זו (לימים טען דוברו כי הדרך להסכם הייתה סלולה, אך החלטתו של פרס סיכלה אותו), אך הסכים להמשיך לשאת ולתת בוויי בציפייה לתוצאות הבחירות; השיחות נמשכו. ישראל השעתה אותן בתחילת חודש מרס, לאחר פיגועי ההתאבדות הקשים שביצעו חמאס והג'האד האסלאמי בשלוש ערים ישראליות בסוף פברואר ובתחילת מרס 1996

ונוכח סירובה של המשלחת הסורית לגנותם. גל הטרור של פברואר ומרס הנחית מכה ניצחת על תהליך השלום. בבחירות שהתקיימו ב־29 במאי 1996 ניצח בנימין נתניהו. לניצחון היו כמה גורמים, אך אין ספק שפיגועי ההתאבדות היו המכריע שבהם.

נתניהו להציע לבוחר הישראלי נוסחת פלא של "שלום בטוח", התחייב לכבד את הסכמי אוסלו אך גם להחליף את מדיניותו של פרס בעמידה עיקשת יותר על ביטחונה של ישראל ועל שיתוף פעולה פלסטיני, ובהתקדמות מדודה יותר במשא ומתן לשלום.

אם פיגועי ההתאבדות תוכננו בידי איראן ובני חסותה הפלסטינים כדי לעצור את תהליך השלום של השנים 1992-1996, הם הצליחו. המתקפה האיראנית נגד שלום ישראלי־ערבי התמקדה בעיקר בלבנון, שם היה חזבאללה הכלי העיקרי ששימש את טהראן להעמקת השפעתה בקהילה השיעית במדינה ולביצוע תקיפות נגד רצועת הביטחון הישראלית בדרום ונגד ישראל עצמה. האלימות המתמשכת לאורך גבול ישראל־לבנון, בצד מחזורי התקפות הטרור בתוך ישראל, הטילה צל כבד על המהלכים הדיפלומטיים שנועדו לקרב את השלום.

הישראלים התקשו מאוד לקבל את התנהגותה המורכבת של סוריה בתחום זה. בתור הכוח השליט בלבנון, היה ביכולתה של סוריה לשים קץ להתקפות החזבאללה, אך אסד כלל לא התכוון לעשות זאת, בהאמינו כי משא ומתן יש לנהל מעמדת כוח ותוך כדי הפעלת אמצעי לחץ. אם ישראל מגלה חולשה עקב זרם אבדות מתמיד בדרום לבנון, לשיטתו זו בדיוק הסיבה להמשיך וללחוץ עליה עד לחתימה על הסכם משביע רצון. טיעוניהם של דיפלומטים אמריקנים וישראלים, כי מדיניות זו מערערת את אמינותו של אסד בעיני הישראלים ואת תמיכת הציבור הישראלי בהסדר עם סוריה, נפלו על אוזניים ערלות.

אסד גם לא היה מעוניין לסכן מוקדם מדי את בריתו האסטרטגית עם איראן. אילו הושג הסכם עם ישראל והיה נפתח דו־שיח דיפלומטי עם וושינגטון, אולי היה חל בדמשק שינוי ביחס לטהראן, אך אפשרות זו נראתה מרוחקת. בנקודות זמן מסוימות במהלך השנים נעשתה מדיניות סורית מורכבת זו בלבנון רכה יותר. כשפתחה ישראל במבצע דין וחשבון בדרום לבנון ביולי 1993 – נענתה סוריה לבקשותיו של מזכיר המדינה כריסטופר כי תשכנע את חזבאללה לקבל הבנות שיהיו בסיס להפסקת אש.

בין דצמבר 1995 – ינואר 1996, בשיא המגעים עם פרס, הפעילה סוריה לחץ על חזבאללה והטילה הגבלות כבדות על פעולותיו – כך שאיראן נאלצה לחפש נתיבי אספקה חלופיים לבני חסותה בלבנון, במקום משלוחי האוויר הקבועים דרך דמשק. בתחילת 1996 הובילו אירועים אחרים להידרדרות ישראלית-סורית נוספת. לאחר פיגועי הטרור בפברואר ובמרס, ובמטרה לייצב את המצב ולחזק את ממשלת פרס, פתח ממשל קלינטון במערכה גלובלית נגד הטרור, שהחלה בפסגה בין־לאומית מרשימה בשארם א־שייח', ונמשכה בוושינגטון. מהלך זה דחק את סוריה לפינה מסוכנת: המערכה הייתה מכוונת בראש ובראשונה נגד איראן, אך אסד ראה בה פעולה אמריקנית-ישראלית עוינת, שאחת ממטרותיה הייתה בידודה של סוריה. תחילתה של הבנה אסטרטגית בין ישראל ובין תורכיה החמירה את חשדנותו הקיצונית. הוא הגיב במתן "אור ירוק" לחזבאללה להגביר את פעילותו בדרום לבנון ולשגר קטיושות אל צפון ישראל, תוך התעלמות מהבנות יולי 1993. כך עשה רבות כדי לגרור את פרס להחליט על מבצע רחב היקף נוסף בלבנון, "מבצע ענבי זעם". המבצע זכור בעיקר בשל אחד מאירועיו

הטרגיים והלא מכוונים – מותם של יותר ממאה אזרחים לבנונים מהתפוצצות פגז ישראלי תועה. אך היו לו כמה תוצאות כבדות משקל אחרות: ניכורם של האזרחים הערבים בישראל, שרבים מהם החליטו שלא להצביע במאי, וההשפלה שספג מזכיר המדינה כריסטופר מידי אסד בשעה שעמל להביא להפסקת אש ולניסוח שורה חדשה של הסכמות. למרבה האירוניה, המבצע הוביל למערכת משופרת של הסכמות וכינון מנגנון פיקוח לגבי הנעשה בדרום לבנון.

את הסכם הפיקוח ניסחו דיפלומטים שייצגו חמש מדינות: ארצות־הברית, צרפת, ישראל, סוריה ולבנון. היה זה המסמך השני שעליו הסכימו ישראל וסוריה בארבע שנות המשא ומתן ביניהן, שלא הביא להסכם הכולל שביקשו שתי המדינות. הטיוטה הושלמה בימיה האחרונים של ממשלת פרס, אך חתמה עליה ממשלתו של בנימין נתניהו בתחילת יולי. עכשיו כבר היה תהליך השלום הישראלי־ערבי בשלב חדש.

הערות

1. למחקרים וזיכרונות של תקופה זו ראו איתמר רבינוביץ', סף השלום (משכל: תל אביב, 1998); אורי סביר, התהליך (משכל: תל אביב, 1998); David Makovsky, *Making Peace with the PLO* (Boulder 1996); Warren Christopher, *In the Stream of History* (California, 1998); Mahmud Abbas, *Through Secret Channels* (Reading, U.K., 1995); Bill Clinton, *My Life* (New York, 2004), and Madeleine Albright, *Madam Secretary: A Memoir* (New York, 2003).
- ארבעה מחברי צוות השלום האמריקני (אינדיק, ג'רג'יאן, מילר ורוס) – ראו כולם את הסוקר ביקורת למאמר. זיכרונות ספרי פירסומו Itamar Rabinovich, "Making Peace and Writing About It", *Bustan*, vol. 1, 2010, pp. 21–28; Hanan Ashrawi, *This Side of Peace* (New York, 1995).
2. ראו – Joseph Alpher, *What Went Wrong?, The American Jewish Committee*, New York, 1998.
3. פרשת חשבון הבנק שהחזיקה רעייתו, לאה רבין, בארצות-הברית, בניגוד לתקנות מטבע החוץ, שאחרי גילויה התפטר רבין מראשות הממשלה והסתלק ממועמדות לתפקיד זה (1974–1977).
4. ראו – Robert Slater, *Rabin of Israel* (London, 1996); כמו כן ראו את זיכרונותיה של לאה רבין, *הולכת בדרכו* (משכל: תל אביב, 1997).
5. לגרסתו הקצרה, במפתיע, של בייקר, ראו – James A. Baker, *The Politics of Diplomacy* (New York, 1995), pp. 555–57.
6. החלטה 242 שקיבלה מועצת הביטחון של האו"ם ב-22 בנובמבר 1967, "בהביעה את דאגתה המתמדת למצב החמור במזרח התיכון, בהטעימה כי אין להסכים לרכישת שטח על ידי מלחמה וכי יש צורך לפעול למען שלום צודק ובר-קיימא, שבו כל מדינה באזור תוכל לחיות בביטחון בגבולות בטוחים ומוכרים". בהמשך ההחלטה, בנוסח האנגלי, נקבע, בראש ובראשונה ובין היתר, כי השלום האמור צריך להתבסס

על "נסיגה של כוחות מזוינים ישראליים משטחים [בנוסף הצרפתי, מן השטחים] שנכבשו בסכסוך האחרון [מלחמת ששת הימים]". ערפול ואיזון היו שני המרכיבים שאיפשרו את קבלת ההחלטה ושימוש בה כבסיס למשאים ומתנים בעתיד, אך נטלו ממנה תוקף ממשי. את החלטה 338 קיבלה מועצת הביטחון באוקטובר 1973, במהלכה של מלחמת יום הכיפורים, ובמרכזה "קריאה לכל הצדדים המעורבים בקרבות המתנהלים עתה להפסיק את האש ולסיים כל פעולה צבאית לאלתר, ולא יאוחר מאשר 12 שעות לאחר קבלתה של החלטה זו, בעמדות שהם מחזיקים בהן עתה... להתחיל מיד לאחר הפסקת האש בביצוע החלטה 242... על כל חלקיה". עוד הוחלט במסגרת זו כי בד בבד עם הפסקת האש יוחל במשא ומתן "בין הצדדים הנוגעים בדבר, בחסות מתאימה", לכינון שלום צודק ובר-קיימא במזרח התיכון.

7. ראו –

FBI, July 27, 1992, pp. 5-6, "Final Statement Issued".

8. על החמאס והג'יהאד האסלאמי ראו –

Ziad Abu-Amr, *Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza* (Indiana, 1994); Hisham H. Ahmad, *From Religious Salvation to Political Transformation: The Rise of Hamas in Palestinian Society* (Jerusalem, 1994).

9. ראו –

Martyn Indyk, "Dual Containment", lecture at the Washington Institute, May 18, 1993.

10. יוסי ביילין, *לגעת בשלום* (משכל: תל אביב, 1997).

11. ראו –

Shimon Peres, *Battling for Peace* (London, 1995).

12. לגרסה מפורטת של פרשה זו ראו איתמר רבינוביץ', *סוף השלום, עמ' 144-151*. ההשקפה הסורית חולקת על השקפתי. לפי דמשק, "רבין אכן התחייב לנסיגה מרמת הגולן". לגרסה הסורית, ראו ריאיון עם השגריר הסורי וליד אל-מועלם ב-

Journal of Palestine Studies 26, no. 2 (Winter 1997), pp. 401-12.

13. התיאור המפורט היחיד על המשאים והמתנים בין ישראל לירדן, ראו משה זק, *חוסייין עושה שלום* (אוניברסיטת בר-אילן: רמת גן, 1996).

14. אורי סביר, *התהליך* (משכל: תל אביב, 1998), עמ' 346-350.

- .15 שמעון פרס, *המזרח התיכון החדש* (סטימצקי: בני ברק, 1995).
- .16 ראו –
- Al-Ahram* Interview FBIS, "Radio on Al-Assad's", October 12, 1995, pp. 50-61.
- .17 .15 ראו –
- Shai Feldman, *Nuclear Weapons and Arms Control in the Middle East* (Cambridge, Mass., 1997), pp. 7-15, 153-58.